

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СУТНОСТІ ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до аналізу феномену доброчинності. Для пояснення інституціоналізації доброчинної діяльності, сутності доброчинності та принципів її організації використано положення теорії соціального обміну; для розуміння внутрішньої структури соціального інституту доброчинної діяльності та функцій, що виконуються цим інститутом у суспільстві, – положення структурного функціоналізму.

Ключові слова: доброчинна діяльність, теоретико-методологічні підходи, структурний функціоналізм, теорія соціального обміну.

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические подходы к анализу феномена благотворительности. С целью объяснения институционализации благотворительной деятельности, сущности благотворительности и принципов ее организации использованы положения теории социального обмена, для понимания внутренней структуры социального института благотворительной деятельности и функций, которые выполняются данным институтом в обществе, – положения структурного функционализма.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, теоретико-методологические подходы, структурный функционализм, теория социального обмена.

This article reviews the main theoretical and methodological analysis of the phenomenon approaches to charity. The theory of social exchange used to explain the institutionalization of charitable work, the nature and principles of charity organizations; the position of structural functionalism – for understanding the internal structure of the social institution of charitable activities and functions performed by this institution in the society.

Key words: charitable activities, theoretical and methodological approaches, structural functionalism, the theory of social exchange.

Постановка проблеми. Інституціоналізація доброчинної діяльності належить до процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві. В Україні трансформаційні, а отже і пов'язані з ними інституціоналізаційні процеси розвиваються в напрямку розбудови українського суспільства. Найвиразніший критерій зрілості соціуму – різноманітність і розвиток соціальних інститутів, які існують у ньому і які здатні надійно, стало, на професійному рівні задовольняти потреби індивідів і соціальних груп та ефективно регулювати їхню поведінку.

Становлення та розвиток доброчинної діяльності в сучасному українському суспільстві сприяє вирішенню низки проблем соціально незахищених груп населення. Крім того, доброчинній діяльності належить важлива роль у формуванні моральних норм і ціннісних установок соціуму та особистості, вона також стає важливим

складником у реалізації державної соціальної політики. З огляду на це, науковий аналіз доброчинної діяльності, а також особливостей її інституціоналізації є вкрай актуальним.

Отже, **метою** цієї статті є аналіз можливих теоретичних засад дослідження доброчинності як соціального явища та як соціального інституту, що перебуває у процесі становлення.

Доброчинна діяльність є взаємодією соціальних партнерів. Будь-який вид соціальної взаємодії має об'єктивні (зовнішній вплив системи на суб'єкта) та суб'єктивні (свобода вибору суб'єкта) фактори. Багато сучасних дослідників вважають, що доброчинна діяльність являє собою взаємодію, що зумовлена, з одного боку, потребою, яка сформувалася в суспільстві, а з іншого – прагненням суб'єктів надати допомогу нужденним. Ми вважаємо за доцільне додати ще одну досить важливу умову реалізації такої

взаємодії, а саме можливість (соціальну, фізичну, матеріальну, моральну чи ін.) здійснювати добродійну діяльність.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблему розвитку добродійної діяльності можна розглядати в межах структурного функціоналізму, зокрема в контексті теоретичного доробку таких його представників, як Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Р. Редкліфф-Браун, Б. Малиновський. Т. Парсонс, виходячи із загальних уявлень про ідеальні типи соціальної дії, запропонував чітко розроблену схему «одиночної дії». Аналіз дії як одиночного акта чітко пов'язаний із виокремленням актора та середовища, що складається з фізичних об'єктів, культурних образів та інших індивідів. Виходячи з цієї схеми, можна виокремити певних «учасників» ситуації дії: по-перше, актора чи діяча; по-друге, мету, що являє собою очікуваний актором результат; по-третє, елементи ситуації (ті, що контролюються та не контролюються актором). Елементи ситуації, що не контролюються актором, становлять собою зовнішні, не залежні від актора природні, матеріальні умови чи прийняті у цьому суспільстві загальні правила, норми та цінності. Дія являє собою відкриту систему (таку, у межах якої є можливим обмін із зовнішнім середовищем), існування якої пов'язане з формуванням відповідних підсистем, що забезпечують виконання певних функцій.

Т. Парсонс вважав, що соціальна дія становить собою систему, яка має такі складові: поведінковий організм (система поведінки), особистість, соціальна система та культура, кожному із них властиві власні мотиваційні ряди, однак під час реалізації соціальної дії кожний наступний рівень поглинає попередній рівень мотивації та, разом із тим, виконує функції контролю щодо нього. На його думку, задля життя та успішного функціонування система повинна вирішувати основні проблеми, тобто система повинна виконувати спеціальні функції, що характерні для всіх систем. Основною функцією, за Т. Парсонсом, є здатність системи до «підтримки єдиного, такого, що властивий всім сферам суспільного життя, культурного зразка» [8, с. 122].

Т. Парсонс, створивши «загальну систему людської дії», вважав базовою одиницею цієї системи статусно-рольовий комплекс. «Статус належить до структурної позиції у межах соціальної системи, а роль є те, що людина робить, займаючи цю позицію, яка розглядається в контексті її функціональної значущості для системи загалом» [8, с. 264]. За таких умов поява соціальних нерівностей, які пов'язані з наявністю у суспільстві різних соціальних статусів та ролей, стає звичним та навіть необхідним процесом. Соціальні нерівності виникають внаслідок того, що певні ролі потребують більшої винагороди, ніж реалізація інших. Можна стверджувати, що існування соціальних нерівностей спричиняє появу тих, хто потребує надання добродійної допомоги, й тих, хто готовий таку допомогу

надавати. За період існування добродійної діяльності змінилися ті, хто мав потребу в допомозі, й ті, хто таку допомогу надавав, змінилися способи надання допомоги, але основні принципи та особливості організації добродійної допомоги залишилися незмінними.

У концепції Т. Парсонса норма, що предписує певні стандарти поведінки та діяльності, обіймає всю соціальну сферу до самої соціальної дії. «Соціальні норми – це приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної суспільно схваленої поведінки. Норми – це певні ідеальні зразки, що приписують те, що люди повинні відчувати та робити в конкретних ситуаціях» [8, с. 56]. На думку О. Якуби, соціальну норму варто відрізнити від правила, оскільки останнє не завжди виступає соціальною нормою. О. Якуба вважала, що соціальна норма – це «загальне правило, що є обов'язковим для всіх членів тієї чи іншої спільноти, тієї чи іншої організації, або навіть усього людства. Це загальне правило, що розповсюджується не на всі дії людини, а лише на її вчинки, тобто соціальні дії (поведінку)... Норма – загальне правило поведінки, що схвалюється чи санкціонується суспільством, класом, державою, виражає їхню волю та спирається на силу громадської думки та авторитет відповідних громадських об'єднань чи апарат держави» [11, с. 74]. Норми становлять собою важливий інструмент соціального контролю, основне призначення якого зводиться до узгодження поведінки індивіда з інтересами суспільства. «Вони [норми] створюються як органами державної влади, так і громадськими об'єднаннями на основі архетипів, традицій, звичаїв поколінь. Соціальні норми у формі соціальних настанов, традицій, звичаїв регулюють відносини по вертикалі та горизонталі суспільного буття» [8, с. 32]. П. Монсон зазначає, що «за специфічними нормами, що регулюють рольову поведінку, міститься загальна основоположна система цінностей» [6, с. 46]. Цінності лежать в основі соціальних систем, при цьому – це найстійкіша структура суспільної системи. Р. Мертон із цього приводу наголошував: «Мережа очікувань, що конститує будь-який соціальний порядок, підтримується модальною поведінкою його членів, що відбиває підпорядкованість усталеним, хоча, можливо і постійно мінливим культурним зразкам. І лише завдяки тому, що поведінка, як правило, орієнтується на основні цінності суспільства, ми можемо говорити про те, що скупчення людей становить суспільство. До тих пір, поки не склався запас цінностей, що поділяють взаємодіючі індивіди, існують тільки соціальні відносини... – але не суспільство» [5, с. 94].

Функціоналістський підхід виявляє зв'язки між елементами і цілим шляхом співвіднесення визначених структурних одиниць із способами їхнього функціонування. У результаті виникає розгалужена типологія зв'язків частин між собою, а також і з цілим, з'ясовуються можливі й

неможливі стани системи, припустимі сполучення елементів у ній, визначаються набори функцій як способів поведінки, що властиві цьому системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності тощо. У межах цього підходу добродійність можна розглядати як складову частину суспільства, оскільки вона виконує функції, що необхідні для збереження його структурної цілісності. За допомогою благодійної діяльності реалізуються основні соціальні функції: збереження, відтворення та розвиток суспільства.

Особливості добродійної діяльності доцільно розглядати і в межах теорії соціального обміну (відомі представники теорії – Дж. К. Хоманс та П. Блау). Соціальна дія, на думку Дж. К. Хоманса, – це своєрідний процес обміну, що будується на принципі раціональності. Власне, поняття «обмін» досить багатобічне, його можна розглядати і як передачу економічних товарів та послуг, і як процес повсякденного життя, у результаті якого люди отримують взаємну користь. «Соціальний обмін – це будь-яка соціальна інтеракція, один із аспектів якої – обмін товарами» [12, с. 325]. Ідеї Г. Зімеля та П. Блау склали основу для теорії соціального обміну, згідно з якою «будь-які контакти між людьми базуються на схемі надання та повернення еквівалентності» [12, с. 328].

Метою взаємокорисного обміну виступає спроба привести витрати до мінімуму, а винагороду до максимуму. Дж. К. Хоманс зазначав, що особистість завжди намагається максимізувати власну винагороду від взаємодії з іншими індивідами [1, с. 327]. Надання добродійної допомоги дозволяє отримувати у формі винагороди соціальне схвалення та повагу. Концепцію Дж. К. Хоманса здається доцільним зобразити «як концепцію, згідно з якою суб'єкт, що діє, – це людина, яка раціонально прораховує власну винагороду» [1, с. 327]. Вона (концепція Дж. К. Хоманса) передбачає те, що винагороду можна отримати лише під час соціальної взаємодії, саме тому учасники, які прагнуть отримати цю винагороду, взаємодіють один із одним. Взаємність становить собою ключовий складник такої інтеракції, але основою обміну залишається розрахунок, що не передбачає повної довіри та загальних моральних установок.

Теорія соціального обміну вважається досить розробленим підходом до вивчення та дослідження соціальних відносин та структур, що спирається на сукупність положень утилітаристської економіки, функціоналістської антропології, конфліктології та біхевіористської психології. Вона виходить із того, що обмінні процеси – універсальні – від міжособистісних до міждержавних – та являють собою обов'язкову складову частину всіх соціальних явищ.

На думку П. Блау, існують лише чотири загальні різновиди винагороди: гроші, соціальне схвалення, повага, а також поступки [12, с. 188]. Найціннішою винагородою є поступки чимось, оскільки домогтися поступки від когось означає

мати над ним певну владу. П. Блау, розвиваючи теорію обміну, вважав, що основний аналіз повинен стосуватися міжособистісних та міжгрупових відносин, а також соціальної структури загалом (чотириступнева послідовність). П. Блау досліджував чотириступневую послідовність, що спрямована від міжособистісного обміну до соціальної структури й далі – до соціальних змін: міжособистісний обмін призводить до диференціації статусу та влади, що, у свою чергу, призводить до узаконення та організації, які дають початок опозиції та змінам [12]. Норми та цінності виступають тими факторами, які пов'язують складні соціальні структури та замінюють прямий обмін опосередкованим, під час якого людина підкорюється нормам групи і отримує за конформність винагороду. «... Норми та цінності стають, так би мовити, посередниками соціального життя і сполучною ланкою соціальної взаємодії. Вони уможливають непрямий соціальний обмін та керують процесами соціальної інтеракції та диференціації у складних соціальних структурах, а також процесами соціальної організації» [12, с. 330]. Спираючись на науковий доробок Дж. Рітцера, можна сказати, що «...прикладом непрямого соціального обміну може бути організована добродійність. Заможні бізнесмени та представники вищого класу займаються добродійністю, аби відповідати поширеним у тому соціальному класі нормативним очікуванням та набути суспільне схвалення з боку рівних собі, не маючи на меті отримати подяку від індивідів, які отримують цю добродійну допомогу» [9, с. 333]. Отже, у межах теорії соціального обміну можна говорити про те, що добродійність реалізується тоді, коли соціальна винагорода за цю діяльність є більшою за матеріальні та моральні витрати.

Інтерес до норми підносить концепцію П. Блау до рівня обміну між індивідом та колективом, а інтерес до цінностей – на широкомасштабний соціетальний рівень, до аналізу відносин між колективами. На його думку, «загальні цінності можуть бути сприйняті як опосередковані ланки у соціальних угодах, що розширюють межі соціальної взаємодії та структури соціальних відносин у соціальному просторі й часі. Консенсус у питанні щодо соціальних цінностей стає основою для виведення соціальних взаємодій за межі прямих соціальних контактів та для встановлення соціальних структур на період, що є довгостроковішим за людське життя» [12, с. 44].

Деякі інші аспекти теорії соціального обміну (так званий колективістський підхід) розглядали у своїх наукових доробках М. Мосс та К. Леві-Стросс, аналізуючи невластивий обмін, що налічує як мінімум трьох учасників. На їхню думку, індивід необов'язково отримує винагороду від тієї особи, якій він надає що-небудь. Необхідною умовою такого обміну стають загальні цінності та довіра, очікування того, що інші виконуватимуть свої обов'язки стосовно окремої групи або суспільства

в цілому, а не заради власної користі. Такий підхід пояснює розвиток інтегративних культурних зв'язків, що існують за допомогою створених під час обміну соціальних мереж.

М. Мосс, аналізуючи процес обміну, дійшов висновку про те, що в його основі лежить «принцип взаємності» [7, с. 62]. Дарунок вимагає зворотного дарунка, обмін матеріальними подарунками зміцнює соціальні відносини. Стосунки дарування припускають компонент віддарування, завдяки якому відновлюється необхідна рівновага взаємодіючих сторін.

Висновки. Таким чином, теоретико-методологічний аналіз добродійної діяльності

доводить, що добродійність може розглядатися як соціальна діяльність, що має суб'єктивний смисл та орієнтацію на іншого, а також як соціальний інститут, який має специфічні структуру, статусно-рольову систему, функції та мету.

Проведений нами аналіз свідчить про те, що добродійна діяльність становить собою загальнолюдську цінність, пов'язану зі становленням духовності людини. Зазначені теоретико-методологічні підходи до аналізу сутності добродійності підтверджують соціальну значущість цього виду соціальної діяльності, дають можливість розглядати її як один із факторів, що визначають суспільний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович И. В. Благотворительность как социокультурное явление: социологический анализ: на примере Алтайского края : дис. ... канд. социологических наук : спец. 22.00.06 / Ирина Владимировна Антонович. – Барнаул, 2003. – 194 с.
2. Векслер А. Зачем бизнесу спонсорство и благотворительность / А. Векслер, Г. Тульчинский. – М. : Вершина, 2006. – 336 с.
3. Костина Е. Ю. Благотворительность в российском обществе как социальный институт и вид социальной деятельности: на материалах Приморского края : дис. ... канд. социологических наук : спец. 22.00.04 / Елена Юрьевна Костина. – Владивосток, 2005. – 221 с.
4. Кузина О. Благотворительность в России как социальный институт [Электронный ресурс] / О. Кузина. – Режим доступа : http://www.hse.ru/data/007/979/1224/Kuzina_8_04_08.doc.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 118–124 ; № 3. – С. 104–114 ; № 4. – С. 91–96.
6. Монсон П. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / П. Монсон. – СПб. : Нотабене, 1992. – 445 с.
7. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс ; [сост., пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : КДУ, 2011. – 416 с.
8. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс ; под общ. ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Беловского. – СПб. : Академический проект, 2002. – 832 с.
9. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
10. Шипунова Т. В. Опыт построения социологической теории девиантности: теоретико-методологические проблемы : дис. ... д-ра социологических наук : спец. 22.00.01 / Татьяна Владимировна Шипунова. – СПб., 2004. – 453 с.
11. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме / Е. А. Якуба. – Х. : Изд-во Харьковского университета, 1970. – 207 с.
12. Blau P. Exchange and Power in Social Life / P. Blau. – New York : Wiley, 1964. – 372 p.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Калашнікова Л. В., к. соціол. н., доцент.

© Стрельнікова О. О., 2013

Дата надходження статті до редколегії 30.10.2013 р.

СТРЕЛЬНИКОВА Олена Олександрівна – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Коло наукових інтересів: добродійна діяльність у сучасній Україні; становлення та розвиток соціального інституту добродійності в сучасному українському суспільстві.